

УДК 82(092)Рил+78.071.1Рев

СІКОРСЬКА ІРИНА

кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник відділу музикознавства та етномузикології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

SIKORSKA IRYNA

a Ph.D. in Art Studies, a senior research fellow at the National Academy of Sciences of Ukraine M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology, Department of Musicology and Ethnomusicology

Бібліографічний опис:

Сікорська, І. (2020) Максим Рильський і Левко Ревуцький: грані співпраці. *Народна творчість та етнологія*, 2 (384), 51–57.

Sikorska, I. (2020) Maksym Rylskyi and Levko Revutskyi: Verges of Collaboration. *Folk Art and Ethnology*, 2 (384), 51–57.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ І ЛЕВКО РЕВУЦЬКИЙ: ГРАНІ СПІВПРАЦІ

Анотація / Abstract

Постаті М. Рильського і Л. Ревуцького посідають на українському мистецькому Олімпі особливе місце, адже їхній доробок є постійним об'єктом вивчення науковців різного спрямування. Вони були вірними друзями, партнерами, співавторами; свою дружбу неодноразово виявляли публічно. У запропонованій статті дослідження взаємин митців розкрито в таких аспектах: подібність життєвих і творчих шляхів, багатолітня дружба, співтворчість і безпосередня співпраця над Лисенковою спадщиною.

Різні й самобутні, вони водночас мали багато спільного, що споріднювало їх, а також були шанованими в суспільстві й народними улюбленцями, а ще – справжніми енциклопедистами. Обидва зростали в шляхетських родинах, рано осиротіли; виховувалися в селянському фольклорному середовищі, мали виняткові музичні здібності, обох віддали «в науку» до М. Лисенка, якому багато чим зобов'язані. Безпосередньому їхньому знайомству сприяв Д. Ревуцький – старший брат Левка, який був у М. Рильського вчителем словесності в гімназії. Саме завдяки йому М. Рильський став неокласиком, долучився до перекладу українською світової вокальної та оперної класики. У публіцистичних статтях М. Рильський часто звертався до постаті Л. Ревуцького, фахово аналізував і високо оцінював його творчість. У тісній співпраці обох митців народжувалася нова редакція «Тараса Бульби» М. Лисенка, а також музичні композиції: пісні, хори, романс та симфонічна поема, позначені яскравою образністю, рисами фольклоризму, глибоким проникненням у сутнісні характеристики українського пісенного фольклору.

Ключові слова: творчість і поезія М. Рильського, творчість Л. Ревуцького, українська музика, опера «Тарас Бульба», «Ода пісні», українська народна пісня, обробка народної пісні.

The figures of Maksym Rylskyi and Levko Revutskyi occupy honourable and notable place on Ukrainian artistic Olympus, constantly attract attention of researchers. Their works are the subject of study of the scientists of various levels. They have been true friends, partners, co-authors. Their friendship has been emphasized repeatedly in public, so the subject

of M. Rylskiy and L. Revutskiy mutual relation is always a topical one. The research of their intercourse is considered in the aspects including the similarity of life and creative ways, long-lived friendship, co-creation and direct cooperation during the preparation of Lysenko heritage.

They are different and original, but at the same time have much in common, that connect them (similar life circumstances and social-cultural conditions of the surroundings, where they are grown up and developed). Both of them have occupied the highest positions (they are the academicians, members of the Supreme Council of the Ukrainian SSR). They are known as the order-bearers honoured by the government, recognized during the life as the classics (the collection of works is published for both of them). They are respected in society and national favourites. Both are true erudites. They are born in nobility families, brought up in peasant folklore surroundings, they have early become orphans, have exceptional musical abilities, both are apprenticed to M. Lysenko. They are obliged to him very much. D. Revutskiy – elder brother of Levko – has assisted their acquaintance, been Rylskiy literature teacher in gymnasia. Just thanks to him, Rylskiy has become a *neoclassic*, joined the translation of world vocal and opera classics into Ukrainian. M. Rylskiy often addresses to L. Revutskiy figure, analyzes professionally and assesses his works highly in his publicistic articles. A new version of *Taras Bulba* by M. Lysenko has appeared in artists close cooperation as well as musical compositions: songs, choruses, romance and symphonic poem, marked with vivid imagery, folklore features, deep penetration into essential characteristics of Ukrainian song folklore.

Keywords: works, M. Rylskiy poetry, L. Revutskiy works, Ukrainian music, *Taras Bulba* opera, *Ode to the Song*, Ukrainian folk song, adaptation of folk song.

Постаті М. Рильського і Л. Ревуцького посідають на українському мистецькому Олімпі особливе місце, адже їхній доробок раз по раз стає об'єктом вивчення науковців різного спрямування: про них написано книжки й сотні статей, знято кінофільми, захищено дисертації. У буденному житті вони не лише були вірними друзями, а й партнерами, співавторами. Свою дружбу неодноразово виявляли публічно, тож і не дивно, що теми взаємин М. Рильського і Л. Ревуцького так чи так розкривали автори монографій про них (Т. Шеффер [20], М. Бялик [3] та ін.), відповідних розділів колективної монографії «Рильський і музика» [2], окремих статей. Пріоритет у докладному висвітленні взаємин митців, безперечно, належить В. Кузик – багатолітній дослідниці творчості братів Ревуцьких, одна зі статей якої – «Максим Рильський і брати Ревуцькі» [6]. З огляду на багатоаспектність та багатогранність суто людських і творчих стосунків двох велетнів української культури, тема ця невичерпна й завжди актуальна, і потребує розкриття в таких напрямках: подібність життєвих і творчих шляхів, багатолітня дружба, співтворчість і безпосередня співпраця над Лисенковою спадщиною.

Напрочуд різні й самобутні, Максим Тадейович і Левко Миколайович водночас мали багато спільного, що споріднювало їх і

було зумовлене подібними життєвими обставинами й суспільно-культурними умовами середовища, у якому вони зростали й формувалися. Обидва обіймали найвищі посади (академіки, члени Верховної Ради УРСР), були орденоносцями – шановані тодішньою владою, визнаними за життя класиками (видано зібрання творів обох), народними улюбленцями; були справжніми енциклопедистами в найширшому розумінні цього слова – «як щодо вияву різнобічних здібностей», так й «обсягу знань, розмаїтості життєвих, суспільно-громадських та духовних інтересів» [4, с. 5].

Майже ровесники, вони зростали в шанованих шляхетських родинах, змалечку виховувалися в селянському фольклорному середовищі, у якому до української народної пісні ставилися з особливим пієтетом. Обидва рано осиротіли й залишилися під опікою старших братів, які були в них у величезному авторитеті й впливали на їхнє виховання. Обидва мали виняткові музичні здібності, що виявилися в ранньому віці («Мабуть, я родився швидше музикантом, аніж поетом» [4, с. 5], – говорив про себе М. Рильський). Обоє віддали «в науку» до М. Лисенка, який відіграв неабияку роль у формуванні їхнього світогляду і на все життя залишився для них світочем. «Безпосередній учень М. Лисенка – Л. Ревуцький багато

чим завдячує своєму вчителеві» [10, с. 30], – писав М. Рильський про свого побратима, але те саме міг сказати й про себе.

Знайомству митців, – тоді окрилених мріями юнаків, – сприяв Д. Ревуцький – «учитель словесності» [16] – упродовж 1909–1912 років у гімназії Науменка, що діяла на вул. Великій Підвальній. «Те, що Дмитро Миколайович знайомив нас із українськими думами, було на той час неабиякою сміливістю» [16], – згадував Максим Тадейович. Власне, у тому, що молодий поет М. Рильський влився в угруповання неокласиків, також заслуга Дмитра Миколайовича, який «заразив» цією «хворобою» своїх учнів-гімназистів [7].

Саме Дмитро Миколайович вітав перекладацькі спроби М. Рильського, залучивши його до перекладів вокальної світової класики («Коваль» Й. Брамса, «Солдат» Р. Шумана, «Лірник» Ф. Шуберта поповнили репертуар циклу «Вокальні демонстрації», що в 1920-х рр. запровадив Д. Ревуцький на базі Вищого музично-драматичного інституту імені М. Лисенка в Києві), а згодом – оперних лібрето (недарма ж М. Рильський у 1930–1940-х рр. виконував обов'язки завіта Київської опери!). Учитель жваво цікавився процесом перекладання, сприяв його популяризації: «Чи отримали Ви Лесю Українку і Пушкіна (“Мідний вершник”)? Яке у вас враження від перекладу Рильського?» [5, с. 20]. Як згадував М. Рильський, він з Левком Миколайовичем «ближче заприятелював в наступні, двадцяті, роки» [17, с. 399].

Понад два десятиліття охоплює публіцистична ревуцькіана Максима Тадейовича: від появи першої статті «Левко Ревуцький» [12], до останньої – «До 75-річчя Ревуцького» [9] (у доповненому варіанті – у журналі «Советская музыка» (1964. № 2. С. 21–24)). Із живих і дуже картинно-виразних спогадів М. Рильського ми дізнаємося, який мав вигляд Л. Ревуцький за юних років: «Пам'ятаю його ще студентом. Серйозний, стриманий, з глибоко затаєною усмішкою, з ясними, лагідними і трошки лукави-

ми очима він пригадується мені частіше за фортеп'яно» [14, с. 360]. Він був скупий на слова, але коли вимовляв їх, часто вражав своєю влучністю, а інколи суто українським гумором. Залишався серйозним і стриманим, сідаючи за рояль. «У сім'ях, де ми з Левком зустрічалися, любили музичити, він виступав то як акомпаніатор, то як виконавець своїх або чужих творів. Ніколи при тому не зраджували його ті якості, які характерні і для його композиторської діяльності: вивірений смак, нелюбов до зовнішніх ефектів» [17, с. 399].

М. Рильський дуже фахово охарактеризував Ревуцького-піаніста: «Він закінчив клас рояля, і піанізм, особливе замилювання саме в фортеп'яновій фактурі здається мені характерним для нього і ріднить композитора з його вчителем Миколою Лисенком» [14, с. 360]. І водночас об'єктивна, однак справедливо висока оцінка Ревуцького-творця масштабних форм: «Проте Левко Ревуцький далекий від того, щоб мислити світ майже виключно в фортеп'янових образах, як це було у Шопена, або майже виключно в хорових звучаннях, як це спостерігаємо у Леонтовича. Левко Миколайович любить людський голос, любить пісню і разом з тим він прекрасний симфоніст <...> Саме це дало можливість Левкові Ревуцькому створити таку перлину нашої симфонічної музики, як його Друга симфонія. Не тільки там, де Ревуцький у цій симфонії безпосередньо бере народну тему, але й в усьому творі відчуваємо ми дихання народних грудей. Красою поля, благородством народного серця віє від кожного такту симфонії» [14, с. 361].

Про спільну працю над оперою «Тарас Бульба» і редакцією «Повного зібрання творів» М. Лисенка М. Рильський згадував: «Я милоувався ним, коли він з глибокою пошаною до свого вчителя, з тонким розумінням його стилю і в повному озброєнні сучасної техніки робив музичну редакцію “Тараса Бульби” Лисенка» [14, с. 360].

Про що б не писав М. Рильський, він так чи так (опосередковано чи більш докладно й

розгорнуто) обов'язково згадував про внесок свого побратима в мистецтво загалом [10] або в музичне зокрема: про війну і творчість [15], про репертуар мистецьких колективів [13; 18], опікував дружбу народів (як приклад, наводив пісню «Орлина сім'я» Л. Ревуцького на власний текст) [11]. Звісно, не забував М. Рильський виступати у пресі зі статтями про Л. Ревуцького з нагоди його ювілеїв (60-, 70-, 75-річчя). Однак це були не панегірики з безмірними вихваляннями, а теплі «портретні» спогади есеї з об'єктивною оцінкою його творчості, з акцентами на вершинних досягненнях: «Л. М. Ревуцький дуже самобутній й оригінальний митець, який вільний від гонитви за новизною заради новизни. Ця риса властива, зокрема, його фортепіанним творам. До речі, Ревуцькомув найвищій мірі властиве почуття піанізму, яке позначається і в його піснях, і в романсах, і в хорових творах. Вимогливий митець, діяльний громадянин, прекрасний товариш, учитель, музикант-мислитель, учений-академік, Лев Миколайович Ревуцький дорогий і близький всім нам» [17, с. 401].

Система ламала їх обох. Ув'язнювала, карала, тримала в заручниках через членів сім'ї. І щоби вижити, вони мусили їй коритися (принаймні зовні, на людях, публічно висловлюючи лояльність). Проте внутрішній спротив усе ж був дуже відчутний: Л. Ревуцький сконцентрувався на педагогіці, М. Рильський – на перекладах світової класики. Максим Тадейович дуже високо цінував саме педагогічний талант і хист Левка Миколайовича: «Я радію, коли бачу сивоголового ясноокого Левка, оточеного талановитими учнями, ціла фаланга яких може становити законну гордість Ревуцького-педагога» [14, с. 362]; називав його «вчителем», «який вкладає всю душу у справу виховання молодих композиторських обдарувань» [17, с. 401]. Цікаві його спостереження й за педагогічними прийомами Ревуцького-викладача класу композиції: «Він ніколи і нікого не подавляв, – як не подавляє і тепер, – своїми думками і пере-

конаннями, хоча вони в нього дуже чіткі й зрозумілі, своєю величезною ерудицією. Пам'ятаю, він імпровізував, якимось, розробку народної пісні після того, як хтось програв своє аранжування тієї самої пісні, досить бідне. Усіх здивувало те проникнення в дух і стиль народної творчості, якою осяяна була ця імпровізація: чудова простота і водночас багатство образотворчих засобів, які властиві пісенним обробкам Ревуцького (згадайте “Галицькі пісні”, “Подольночку” з прозорим, легким, ніби невловимим і разом з тим дуже глибоким фортепіанним супроводом, “Прилетіла перепілонька” і т. ін.)» [17, с. 401].

Незважаючи на близькість світосприйняття, життєвих позицій, зрештою, дружні стосунки й багато часу, проведеного разом, їхній спільний «творчий портфель» не такий уже й численний: кілька пісень, романс та симфонічна поема. Проте за кожним творінням – своя драматична історія, глобальні життєві, філософські та гуманістичні колізії: життя і смерть, влада і митець, митець і суспільство, почуття патріотизму тощо. Втім, пісні Л. Ревуцького на вірші М. Рильського водночас віддзеркалюють історію країни, у якій їм обом пощастило вижити доволі дорогою ціною: обох система поставила собі на службу та змусила оспівувати її. Так, хор «На залізних дверях» (1925) – приклад освоєння нового на той час для обох митців жанру – масової пісні (до Дня жінки-робітниці – 8 Березня). Пісня про Сталіна «Із-за гір та з-за високих» (1935), як відомо, є своєрідною «індульгенцією»: фактично врятувала їм обом життя, оскільки сподобалася «вождю всіх народів» [8, с. 22]. Заради об'єктивності зауважимо, що вона вийшла найкращою з усього масиву славильних і величальних творів. Недарма ж за основу було взято старовинну козацьку пісню «Ой з-за гір, з-за гір вилітав сокіл...». Лінію «відкупних» творів продовжили величні «Пісня про партію» (1949 р., перша частина колективної кантати до XVI з'їзду КПРС) і «Партії слава» (1960) – подібні не лише за назвою, а й за своїми гімнічно-величальними

зворотами. Прикметно, що ключовим словом у творчих «результатах» є «пісня»: «Пісня червоних сестер» (1938), «Пісня» («Галичанка чорноброва») (1939), «Пісня про Донбас» (1951), «Наша пісня» (1956 р., присвячена дітям металургів Півдня). Характеризуючи творчість Л. Ревуцького, М. Рильський писав: «Пісня, народна пісня – це і є ключ до творчості Ревуцького <...> Для Левка Миколайовича характерна шаноблива увага до народного мелосу» [14, с. 360]. Тими самими словами поет міг би охарактеризувати й себе. Недарма ж фольклоризовані мелодії в хоровому викладі (з елементами народного багатоголосся) народжувалися суголосно фольклоризованим же вербальним рядкам (наприклад, «Гей, ще сонце не зійшло» – «Колгоспна засівна», 1940 р.). Зовсім не випадково твори відразу ж ставали репертуарними (звичайно, завдяки оперативному друкуванню й поширенню їх у численних нотних збірках). Хор «Гей, слов'яни!» є даниною пам'яті батькові, Т. Рильському, та водночас напрям був продиктований власною працею поета в Слов'янському комітеті. Проаналізувавши вищеперелічені пісні, напрошується думка, що вони тому виходили такими вдалимими, бо автори не лише були добре обізнаними з українською пісенною народною спадщиною, а й багато переспівали її. Тим-то й характеризував М. Рильський прийоми обробки народних пісень своїм побратимом із завидною фаховістю: «В акомпанементах він звичайно дуже скупий, він ніби боїться заглушити, закрити від слухача голос самої пісні. Часом він користується підслуханою ним же самим народною гармонізацією (“Прилетіла перепілонька”). А інколи, як вимагає цього самий текст пісні, художник дозволяє собі розкішні соковиті фарби і дає цілу багатозвучну картину (“Перепеличенька невеличенька”). Але ніде не випадає Ревуцький із народного стилю, бо народний стиль – це і його стиль» [14, с. 361].

Романс «Просьа покошено», з одного боку, – меланхолійна осіння замальовка, а з

другого, – витончена споглядальна лірика, сповнена філософських роздумів про сенс буття, суму за минулим, така властива обидвом – і Л. Ревуцькому, і М. Рильському.

Відгомомом тісної співпраці М. Рильського й Л. Ревуцького над Лисенковим «Тарасом Бульбою» став «Монолог Тараса Бульби» (1961) – розгорнутий, масштабний, речитативно-аріозний, наближений до номерів оперного плану, де вповні проявився авторський стиль Левка Миколайовича й Максима Тадейовича, витоки якого – у народних думках, що їх колись так майстерно співав «Мікеша» (тобто Д. Ревуцький). Монолог «увібрав характерні риси епічно-фольклорних жанрів, де розспівні ліричні мелодичні ланки органічно поєднуються з вільними рецитаціями-імпровізаціями словесного тексту і мелодики», – слушно зауважила аспірантка Левка Миколайовича – Б. Фільц [19, с. 182]. Принагідно зазначу, що саме М. Рильський як директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (нині – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) запросив Л. Ревуцького керувати в академічному закладі аспірантами та бути членом Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Безперечно, одним з найкращих, «найбільш досконалих зразків музичного втілення поетичного слова М. Рильського» [1, с. 231] є «Ода пісні» (1956) – розгорнена вокально-симфонічна композиція. Цікаво, що першим варіантом її вірша (і музичного оформлення у вигляді чоловічого хору) стала згадувана вже «Наша пісня», написана 1928 року до 10-річчя Вищого музично-драматичного інституту імені М. Лисенка [1, с. 229]. Незважаючи на те, що у виданні «Оди пісні» зазначена присвята В. Леніну, дослідниця творчості братів Ревуцьких В. Кузик не без підстав наполягає, що твір написано до 35-річчя розігнаного й розгромленого системою Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича і до 75-річчя від дня народження трагічно загиблого

Д. Ревуцького. Прикметно, що М. Бялик, проаналізувавши «Оду пісні», вчував у ній інтонації російських пісень «Эй, ухнем!» і «Вы жертвою пали», популярних у революційні часи. Гадаємо, що інтонаційне джерело більш узагальнене – європейські жалобні марші *funebre* (особливо це відчутно в розгорнутому оркестровому пролозі).

Безпосередніми й непоодинокими були й музично-поетичні присвяти друзів. Так, Максим Тадейович згадував: «Пам'ятаю один цікавий випадок. Якось разом з іншими гостями він був у мене в день мого народження. Друзі-поети написали мені жартівливе поздоровлення у віршах. Левко склав до нього музику. Настав момент виконання цієї «оди». Лев Миколайович сів за піаніно, поставив перед собою ноти. І, раптом, він почав плутатися, збиватися, граючи власну, при тому не дуже складну річ, нарешті, зовсім перестав грати. Ми були здивовані: у чому справа? виявилось ось що: стареньке піаніно настроєне було в мене на півтора чи, можливо, на тон нижче, аніж

належить. Маючи абсолютний слух, Лев Миколайович бачив на папері позначення одних звуків – і внутрішньо чув їх, – а на піаніно виходило щось інше... Так «ода», пам'ятається, й не була виконана» [17, с. 400]. Натомість 1959 року М. Рильський вітав побратима сонетом «В колиску дар пісень тобі поклала доля...». «У цьому вірші, – писав М. Рильський, – я прагнув (і мені, здається, це вдалося) відзначити найхарактерніші риси чудової людини, з якою мене пов'язують багатолітня дружба, і з якою мені неодноразово доводилося працювати <...> Лев Ревуцький <...> воістину національний композитор, і кожний <...> хто міг чути, наприклад, його Другу симфонію, відчував подих віяння роздольного українського степу, чарівності української пісні. Його поема-кантата «Хустина» на текст Шевченка просякнута глибоким розумінням найвеличшого генія. І я гордий, що маю право називати його: мій друг Левко» [17, с. 401]. Те саме міг промовити до Максима Тадейовича й Левко Миколайович.

Список використаних джерел

1. Боровик М. Поезія в музиці. *Рильський і музика*. Київ : Наукова думка, 1969. С. 129–233.
2. Боровик М., Булат Т., Шеффер Т. Рильський і музика. Київ : Наукова думка, 1969. 280 с.
3. Бялик М. А. Н. Ревуцький. Москва : Советский композитор, 1963. 138 с.
4. Гордійчук М. Переднє слово. *Рильський і музика*. Київ : Наукова думка, 1969. С. 5–11.
5. Кузик В. Знімаємо тавро мовчання. *Музика*. 1991. № 2. С. 19–21.
6. Кузик В. Максим Рильський і брати Ревуцькі. *Слов'янський світ*. 2011. Вип. 9. С. 197–213.
7. Ревуцький Д. К истории ложного классицизма в России / по урокам Ревуцького составил ученик Карпенко. Киев, 1911. 14 с.
8. Ревуцький В. Спогади про батька. *Музика*. 1993. № 6. С. 20–23.
9. Рильський М. До 75-річчя Ревуцького. *Вечірній Київ*. 1964. 21 лют.
10. Рильський М. Основні риси українського радянського мистецтва. *Рильський М. Збір. тв. : у 20 т.* Київ : Наукова думка, 1986. Т. 15 : Мистецтвознавчі статті. С. 24–33.
11. Рильський М. Ідеї радянського патріотизму і дружби народів в українському мистецтві. *Вільна Україна*. 1952. 25 трав.
12. Рильський М. Левко Ревуцький. *Молодий більшовик*. 1941. № 5. С. 121–123.
13. Рильський М. Про наші мистецькі справи. *Література і мистецтво*. 1944. 23 берез.
14. Рильський М. Творець пісні. *Рильський М. Збір. тв. : у 20 т.* Київ : Наукова думка, 1986. Т. 15 : Мистецтвознавчі статті. С. 360–362.
15. Рильський М. Українська література і мистецтво до XXV роковин УРСР. *Комуніст*. 1942. 18 груд.
16. Рильський М. Учитель словесності. *Вечірній Київ*. 1964. 1 лют.
17. Рильський М. О друге. *Рильський М. Збір. тв. : у 20 т.* Київ : Наукова думка, 1986. Т. 15 : Мистецтвознавчі статті. С. 399–401.
18. Рильський М. Праздник народних талантів. *Правда України*. 1949. 29 нояб.
19. Фіальц Б. Максим Рильський в історії української музичної культури. *Слов'янський світ*. 2011. Вип. 9. С. 174–196.
20. Шеффер Т. Л. М. Ревуцький. Нарис про життя і творчість. Київ : Держвидав, 1958. 142 с.

References

1. BOROVIK, Mykola. Poetry in Music. *Rylskiy and Music*. Kyiv: Naukova dumka, 1969, pp. 129–233 [in Ukrainian].
2. BOROVIK, Mykola, BULAT, Tamara, SHEFFER, Tamara. *Rylskiy and Music*. Kyiv: Naukova dumka, 1969, 280 pp. [in Ukrainian].
3. BYALIK, Mikhail. L. N. Revutsky. Moscow: Sovetskii kompozitor, 1963, 138 pp. [in Russian].
4. HORDIYCHUK, Mykola. The Foreword. *Rylskiy and Music*. Kyiv: Naukova dumka, 1969, pp. 5–11 [in Ukrainian].
5. KUZYK, Valentyna. We Remove the Stain of Silence. *Music*, 1991, 2, 19–21 [in Ukrainian].
6. KUZYK, Valentyna. Maksym Rylskiy and the Revutski Brothers. *The Slavic World*, 2011, iss. 9, pp. 197–213 [in Ukrainian].
7. REVUTSKY, Dmitrii. To the History of False Classicism in Russia / Based on the Revutsky Lessons, Composed by a Student Karpenko. Kiev, 1911, 14 pp. [in Russian].
8. REVUTSKYI, Valeriyan. (1993) Memoirs on the Father. *Music*, 1993, 6, 20–23 [in Ukrainian].
9. RYLSKYI, Maksym. On the Occasion of the 75th Anniversary of Revutskyi. *Evening Kyiv*, February, 21 [in Ukrainian].
10. RYLSKYI, Maksym. Collected Works: In Twenty Volumes. Kyiv: Naukova dumka, 1986, vol. 15: Art Studies Articles, 542 pp. [in Ukrainian].
11. RYLSKYI, Maksym. Ideas of the Soviet Patriotism and Friendship of Peoples in Ukrainian Art. *Free Ukraine*, 1952, May, 25 [in Ukrainian].
12. RYLSKYI, Maksym. Levko Revutskyi. *Young Bolshevik*, 1941, 5, 121–123 [in Ukrainian].
13. RYLSKYI, Maksym. On Our Artistic Cause. *Literature and Art*, 1944, March, 23 [in Ukrainian].
14. RYLSKYI, Maksym. Creator of the Song. *Literary Newspaper*, 1949, February, 24 [in Ukrainian].
15. RYLSKYI, Maksym. Ukrainian Literature and Art to the 25th Anniversary of the Ukrainian SSR. *Communist*, 1942, December, 18 [in Ukrainian].
16. RYLSKYI, Maksym. Literature Teacher. *Evening Kyiv*, 1964, February, 1 [in Ukrainian].
17. RYLSKYI, Maksim. About the Friend. *The Truth of Ukraine*, 1959, February, 20 [in Russian].
18. RYLSKYI, Maksim. The Holiday of Folk Talents. *The Truth of Ukraine*, 1949, November, 29 [in Russian].
19. FILTS, Bohdana. Maksym Rylskiy in the History of Ukrainian Musical Culture. *The Slavic World*, 2011, iss. 9, pp. 174–196 [in Ukrainian].
20. SHEFFER, Tamara. L. M. Revutskyi. Essay on Life and Works. Kyiv: Derzhvydav, 1958, 142 pp. [in Ukrainian].